

Педагогічні ідеї А. Макаренка: вчора, сьогодні, завтра

Лариса
ЛУК'ЯНОВА
доктор
педагогічних наук,
професор,
завідувач відділу
андрагогіки
Інституту
педагогічної освіти
і освіти дорослих
НАПН України

Я думаю, що жодна історія світової літератури, навіть найбільш упереджена, навіть схильна до антирадянських забобонів, не може сьогодні ігнорувати «Педагогічну поему», оскільки це не пристойно. Ніщо не в змозі зупинити її потужного впливу, ніщо не здатне позбавити її майбутнього.

Луї Арагон, французький письменник, 1961 р.

У той час, коли деякі ваші співвітчизники намагаються зневілювати ідеї Макаренка, ми у ФРН усе глибше занурюємося в сутність його педагогічної системи, багато беремо з неї. Особливо популярним серед педагогів Заходу є принцип Макаренка: якомога більше вимагати від людини і якомога більше поважати її.

Г. Хіллінг, західнонімецький макаренкознавець, 1990 р.

Вбачається, що сьогодні прийшов час ренесансу ідей Антона Семеновича. Віриться, що вони ще довго принесуть користь людям. А тому зараз не потрібно займатися переучуванням нинішнього учительства, проте ще на студентській лаві треба переконати майбутнього педагога, що безцінний досвід Макаренка стане для нього надійною і вірною зброєю.

І. Зязюн, ректор Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка, 1989 р.

Ми усвідомлюємо, що в одній статті висвітлити у повному обсязі колосальні за змістом, значущістю та історичною правдою питання, практично не можливо. Відтак зробимо спробу тільки окреслити провідні акценти, з тим аби розвинути їх у подальших публікаціях.

Сучасні радикальні демократичні перетворення суспільства вимагають підготовки підростаючого покоління до виконання певних соціально-економічних, виробничих, соціально-культурних і освітніх функцій. Однак ці функції змінюються, ускладнюються, отже, з подальшим розвитком суспільства змінюється характер навчання і виховання, цілі і завдання освіти. Відповідно виникає необхідність перегляду деяких наукових концепцій (у тому числі й у педагогіці), їх оновлення, співвіднесення з завданнями реальної дійсності, поглиблення й уточнення. Отже, виникає необхідність виокремлення й використання всього цінного з минулого

історичного досвіду, звільнення його від шаблонних стереотипів, визначення ролі у світовій педагогічній думці.

Нагальним питанням є з'ясування істинної сутності духовних витоків макаренківської педагогіки. Російський макаренкознавець Л. Гриценко слушно наголошує на звільненні творчості Макаренка від стереотипів сприйняття, оскільки його спадщина увійшла до фонду загальнолюдських цінностей, стала надбанням світової літератури і педагогіки [1, с. 5–9].

Звернення до процесу засвоєння й опрацювання макаренківської спадщини як до передісторії сучасних педагогічних проблем дозволяє глибше усвідомити їх зміст, шляхи і способи розв'язання. І за життя А. Макаренка, і після смерті, зазначає А. Фролов, полеміка навколо його творчості відбувалася й нині відбувається фактично за тими ж проблемами, зазвичай з акцентом на окремі, конкретні їх вияви [8]. Звичайно, в цьому процесі є «припливи» і «відливи», які залежать від суспільно-політичних трансформацій, проте такою є історична доля будь-якої класичної спадщини в галузі соціально-гуманітарного знання [8, с. 9].

Проблему, пов'язану з оцінкою особистості А. Макаренка та аналізом його педагогічних поглядів, досліджували педагоги і психологи різних країн світу: Д. Данстен (Великобританія), П. Рокушфалви Ф. Патаки (Угорщина), Г. Хілліг, Л. Фрезе (ФРН), А. Левін (Польща), Г. Волков, Л. Гриценко, В. Кумарин, А. Фролов (Росія), Р. Едвардз (США), К. Мурто (Фінляндія), Л. Пеха, (Чехія). Значний внесок у розвиток макаренкознавства українських учених Н. Абашкіної, А. Бойко, Н. Дічек, І. Зязюна, М. Євтуха, М. Ярмаченка та ін. Вивченню й аналізу біографії Макаренка, співвіднесеної з його творчістю, присвячені праці М. Библюка (Польща), С. Невської (Росія), Н. Окси (Україна), Л. Пехи (Чехія), Ф. Патаки (Угорщина), А. Фролова (Росія). Г. Хілліга, керівника лабораторії «Макаренко-реферат» (ФРН) вважають безумовним західним лідером історико-бібліографічних і текстологічних досліджень великого педагога.

Один із напрямів зарубіжних досліджень, присвячений розробці гуманітарних, філософсько-соціологічних, етико-психологічних основ макаренківської спадщини пов'язаний з іменами В. Зюнкеля, З. Вайтца (Німеччина), А. Петрикаша, Е. Фаркаша (Угорщина). Прибічники цього напрямку вбачають доцільність комплексного контекстуального вивчення спадщини Макаренка, долаючи межі педагогічного простору.

У 80-і роки ХХ ст. зусиллями ректора Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка І. Зязюна був створений Полтавський центр макаренкознавства, відкрито музей А. Макаренка, засновано лабораторію з вивчення життя і творчості великого педагога, накопичено досвід щодо використання ідей Макаренка у підготовці майбутніх учителів, розвитку їх педагогічної майстерності; досліджувалися психологічні особливості виховної практики педагога-новатора.

Як відомо, дослідниками уведено в науковий облік нові факти біографії А. Макаренка, архівні матеріали, службові документи, що увиразнюють непе-

ресічну особистість для педагогічної науки. Концептуальні ідеї А. Макаренка слугують орієнтирами в розв'язанні соціальних, економічних, правових, педагогічних проблем українського суспільства [1, с.3—4]. У контексті цих завдань значний інтерес становлять дослідження західних макаренкознавців лабораторії «Макаренко-реферат», що функціонує з 1968 р. при філософському факультеті Марбурзького університету. Наукова мета лабораторії — повернути педагогіці «повного Макаренка» і рухатися «до першоджерел».

Традицію розглядати спадщину Макаренка як самостійну субстанцію, незалежну ні від політики, ні від ідеології започаткував відомий у ФРН вчений Г. Нооль. Виховна концепція Макаренка, враховуючи її особливі якості, глибину проблем, виразність і гуманність належить усьому світу, наголошують німецькі вчені.

Польський дослідник А. Левін зазначає, що вже в 40-і рр. ХХ ст. на Сході й Заході Макаренко став не тільки відомим, а, й безумовно, визнаним письменником-педагогом [5]. Саме ця обставина, на думку Л. Фрезе, стала істинною причиною сприйняття його ідей і у країнах із системами несоціалістичної орієнтації [7]. «Ми вважаємо, — пише Л. Фрезе, — що соціальна модель Макаренка і, на чому особливо хотілося б наголосити, його виховні ідеї, багатий практичний досвід можуть знайти застосування в будь-якому демократичному суспільстві. Розроблені ним принципи, структури, засоби і шляхи виховання, незважаючи на те, що вони створювалися у конкретних історичних реаліях індустріального суспільства, виходять за межі суспільно-політичних систем» [7, с.141].

Неабиякий науковий інтерес мають праці італійських дослідників спадщини А. Макаренка, об'єднаних з грудня 2006 року в Італійську Макаренківську Асоціацію (ІМА). Її засновники — Н. Січіліані де Куміс, А. Баньято, Е. Меттіні. Асоціація має на меті надавати підтримку як італійським, так і західним дослідникам, студентам, учителям, які вивчають педагогічну систему А. Макаренка. Італійські дослідники вказують на три головних моменти спадщини видатного педагога ХХ ст.: історичний характер досвіду; ставлення до минулого й актуальність на сучасному етапі, оскільки численні проблеми виховання так і не розв'язано, водночас, вони, по суті, відповідають конкретному історичному моменту [6]. Зазначимо, що переважна більшість західних фахівців завжди вважала А. Макаренка істинним гуманістом, хоча його праці й виховна практика викликали серйозні дискусії. Саме в пошуках аргументів для обґрунтування власної позиції дослідники порушують «значні пласти нових смислів, цінностей, нюансів» концепції видатного педагога.

Загалом навколо достатньої кількості положень педагогічної теорії Антона Макаренка дискусії у широких колах макаренкознавців не вщухають як на заході, так і на сході. Особливістю сучасного макаренкознавства можна вважати перенесення домінанти зі спадщини на вивчення самої особистості педагога: його характерологічних та світоглядних особливостей, моральних цінностей, прихованих та явних джерел творчості, провідних тем, інтуїцій, що скеровували життєвий шлях Макаренка. Виокремлення такого ракурсу досліджень, переконує Т. Корабльова, є абсолютно виправданим. Неможна вважати мало-

значущим питання, яка особистість «береться за виховання, тим паче у значному масштабі, яку програму дій вона започатковує, і, насамкінець, що вона може «дати» своїм вихованцям» [3].

Слушною вважаємо міркування Х. Віттіга, який доводить, що педагог Макаренко поєднує в собі риси художника і державного діяча. Антон Семенович віртуозно володів мистецтвом виховання, вмів кількома штрихами, пластично, яскраво, виразно показати індивідуальність своїх вихованців. Йому притаманні властивості майстерного управління людиною і зразкової організації молодіжного колективу [11, с. 276]. Слід зазначити, що характеристика А. Макаренка як державного діяча, з відповідним усвідомлення масштабу його особистості, яка не вкладається в рамки тільки педагогіки, була вперше відзначена саме західними педагогами. Водночас не можна оминати і той факт, що серед західних дослідників завжди були такі, які однозначно вважали Макаренка «диктатором». Більшість цих учених у п'ятдесяті (Г. Мебус, М. Ланге та ін.), сімдесяті (Б. Каскей), дев'яності (К. Кобельт) роки ХХ ст. вирізнялися упередженістю поглядів щодо праць і досвіду видатного педагога.

Надзвичайно важливе місце у визначенні рис, що уможливають цілісне сприйняття спадщини А. Макаренка, посідають духовні витoki його педагогіки. Так, у проблемі методологічних підвалин педагогіки А. Макаренка західні макаренкознавці виокремлюють дві провідні позиції. У першому напрямі яскраво прослідковується думка щодо російських витоків творчості Макаренка. Зокрема, дослідники вважають, що їх треба шукати в ідеях російських діячів дореволюційної Росії, наприклад, у Н. Новікова, П. Чаадаєва, В. Одоєвського. Інші вчені знаходять ідейні та духовні основи поглядів Макаренка в західній педагогічній думці. Зокрема, існує міркування, що багато ідей Макаренка запозичив у І. Песталоцці, Г. Кершенштейнера та ін. (Ю. Шлеймар). Американський макаренкознавець Дж. Боуен стверджує, що за деякими рисами система Макаренка подібна теорії Дж. Дьюї.

Окремий штрих в особистості становить ставлення Макаренка до релігії. Німецький дослідник Р. Хотц пише, що, ймовірно, не підозрюючи про це і не прагнучи цього, Макаренко вів своїх вихованців до Бога, виховуючи їх у любові до ближнього. Аргументуючи свою позицію, автор розмірковує так: християнство проповідує любов до ближнього, комуністи ж проти релігії, отже, вони проти любові до ближнього, тому в Макаренка в основі виховання не комуністична, а «релігійно-світоглядна» [9] ідеологія.

Пастор Д. Лаутер зазначає: «Я знаходжу в Макаренка позицію, яку можна охарактеризувати багато в чому як християнську. Це його переконання, що в будь-якій людині, навіть у злочинцеві можна побачити позитивне, гарне, гідне любові. Цей його принцип, безумовно, визнає за кожним право забути погане минуле і розпочати життя наново. Нарешті, це його основний педагогічний принцип «вимога-повага», який відповідає заповіді Ісуса приймати і поважати кожну людину, багато від неї вимагати» [4, с. 121—128]. Однак серйозно говорити про релігійні засади виховної системи Макаренка навряд чи доцільно, хоча виховання в молоді умінь відчувати, сприймати іншу людину, приходити на допомогу, поважати кожного педагог вважав важливим напрямом своєї роботи.

Розділ-2

Іншу позицію займають західні макаренкознавці — католики, які наголошували на атеїстичних поглядах Макаренка й активно засуджували їх. Мета виховання має бути спрямована на формування особистості, яка живе за Божими заповідями, отже, за їх твердженням, не можна привести особистість до самовизначення, автономії і свободи, якщо у вихованні немає відвертості з Богом. Проте не можна не зважати на таку прикметну ознаку самостійності Макаренка, як атеїстичний гуманізм (В. Настайнчик).

На антирелігійній сутності видатного педагога наголошують сучасні російські філософи. Так, дослідниця Т. Корабльова зазначає, що, відмежовуючи етику від релігії в душі позитивізму, А. Макаренко критикує християнську мораль за індивідуалізм моральної норми, практичну нездійснюваність без страждань. Ця критика носила спрощено-соціологізований характер, а розроблена Макаренко теорія моралі являє собою повну протилежність християнської моралі (вимогливість, колективізм, практична виконуваність) [3].

Ще більш критичну позицію у ставленні Макаренка до релігії дослідниця вбачає в явних тенденціях філософського антропоцентризму. Не вдаючись у теоретичне обґрунтування атеїзму, Антон Семенович вважав, що віра в Бога є шкідливою, оскільки паралізує активність особистості. Атеїзм Макаренка, — підкреслює вчена, — атеоретичний, прагматичний, обраний ним усвідомлено й остаточно [3]; у своїй педагогічній діяльності Макаренко ніколи не вів антирелігійну пропаганду. Безумовно, педагог не розвивав релігійного світогляду у своїх вихованців, але, як писали західні дослідники, він виховував «любов до ближнього», сам був «сповнений любов'ю» до своїх колоністів і комунарів. Атмосфера довіри і поваги давала відчуття захищеності кожного вихованця і можливість розвитку його здібностей.

У цьому контексті доцільно підкреслити важливість розуміння макаренківської інтенції — з'єднати принцип свободи і гідності особистості з уявленнями особистості про обов'язок стосовно інших членів суспільства. А. Макаренко підкреслював складність такого поєднання не тільки в реальній педагогічній практиці, а й у теорії. Тут слід підкреслити, що А. Макаренко не тільки обґрунтовує, а й створює технологію поєднання свободи і обов'язку, обов'язку і дисципліни. Складність цієї проблеми в її етико-філософській і психологічній площині вбачали І. Кант, Г. Гегель, К. Ушинський.

Багато західних вчених вважають, що А. Макаренко виводив свої педагогічні цілі з «натуралістично-оптимістичних» уявлень про людину (Л. Фрезі, Х. Віттіг та ін). Так, Л. Фрезі відзначає: Макаренко, власне, як Руссо, Песталощі, Толстой, вірив, що дитина від природи позитивна [7, с. 141]. Подібної позиції дотримуються і деякі російські дослідники [1; 3]. В основі педагогіки Макаренка, що викристалізовувалося від М. Горького, сутнісний позитив людини, що визначається її добротою [1]. Підхід А. Макаренка до людини, її природи, міститься у спільній із М. Горьким культурно-перетворювальній парадигмі, проте кожний по-своєму корегує. Так, у Горького не виключено містичне подолання людиною самої себе, тоді як у Макаренка коректива скеровується педагогічністю його мислення [3].

Окрім «натуралістично-оптимістичних» макаренківських уявлень про людину, виокремлених західними дослідниками, російські філософи ведуть мову про те, що людина, за Макаренком, — явище «культурно-історичне», самоцінне на будь-якому етапі життя (дитинство, юність, зрілість, старість). У роздумах про людину Макаренко завжди вкрай обережний [3, с. 201].

На наш погляд, різні позиції макаренкознавців не можна узагальнювати чи абсолютизувати. Становлення педагогічного світогляду видатного педагога — занадто складний процес, аби можна було однозначно тлумачити його витoki. Багато педагогічних ідей Макаренка, його технології виховання, являють собою сплав роздумів, досвіду, знахідок, у генезі яких було закладено багато з російського дореволюційного життя, західної педагогічної думки, тогочасного навколишнього соціального середовища та ін.

Безсумнівно, творча роль А. Макаренка в інтерпретації й віддзеркаленні сучасних ідей у педагогіці виявляє самоцінність його педагогічної системи і масштаб особистості, що виходить далеко за межі простого виконавця соціального замовлення.

Суперечності, виявлені у працях дослідників, зумовлені різними причинами. Назвемо найбільш принципові з них.

По-перше, в аналізі макаренкознавців найчастіше немає цілісного бачення проблеми, оскільки складові макаренківської теорії або практики розглядаються ізольовано, без урахування численних взаємозв'язків. У цьому сенсі завжди треба пам'ятати про застереження самого Макаренка, який підкреслював необхідність вивчення «цілісного досвіду».

По-друге, використання педагогічних ідей Макаренка у виховній практиці вимагає усвідомлення, виокремлення й систематизації істотних і несуттєвих складових елементів та адекватна інтерпретація всіх принципових положень. Окрім того, при аналізі причин неефективності використання спадщини Макаренка доволі часто не враховується роль, яку відіграє в безпосередній педагогічній практиці суб'єктивний чинник, тобто інтелект вихователя, його педагогічна інтуїція, майстерність, техніка. Складність і глибина макаренківської системи не дозволяє використовувати щодо неї формальні критерії відтворюваності. Коли йдеться про досвід такого масштабу, важливо керуватися установкою К. Ушинського про те, що передається, наслідується передусім думка, здобута з досвіду, а не сам досвід.

Список використаних джерел

1. Гриценко Л. И. Личностно-социальная концепция А. С. Макаренко в современной педагогике (сравнительный анализ отечественного и зарубежного макаренковедения) / Л. И. Гриценко. — Волгоград: Перемена. — 1997. — 264 с.
2. Зюнкель В. В Эрлангене изучают Макаренко / В. Зюнкель // Советская педагогика. — 1990. — №4. — С. 131—139.
3. Кораблева Т. Ф. Философско-этические аспекты теории коллектива А. С. Макаренко: автореф. дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.05: [Електронний

- ресурс]. — Режим доступу 15.12.2012 <http://makarenko-museum.narod.ru/lib/avtoref_Korablevoy_TF_2000.htm> Загол. з екрану. — Мова рос.
4. Лаутер Д. В защиту успешной и социально активной педагогики // Макаренко на Востоке и Западе / Лаутер Д. // Под ред. З. Вайтца и А. Фролова. Н. Новгород, 1994. — 236 с.
 5. Левин А. Проникновение идей Макаренко в разные страны / А. Левин // А. С. Makarenko und die sowjetische Padagogik seiner Zeit. Marburg, 1972. — В.10. — S.141—150.
 6. Меттини Э. Педагогические идеи А. С. Макаренко и западно-европейская научная мысль / Э. Меттини: [Электронный ресурс]. — Режим доступу 08.01.2013 <http://www.makarenko.it/makarenko_italia.htm> Загол. з екрану. — Мова рос.
 7. Фрезе Л. Достояние советской и мировой науки / Л. Фрезе // Советская педагогика. — 1989. — №4. — С.141—147.
 8. Фролов А. А. А. С. Макаренко в СССР, России и мире: историография освоения и разработки его наследия (1939—2005 гг., критический анализ) / А. А. Фролов. — Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2006. — 417 с.
 9. Хиллиг Г. Легенды смутного времени (1938—1941 гг.). О хождении по мукам Макаренко-писателя, о внезапной кончине Макаренко-человека и о чудесном возрождении Макаренко-педагога / Г. Хиллиг. — Марбург, 1989. — 158 с.
 10. Makarenko in Ost und West II. / Red.: S. Weitz, A. Frolov. Marburg, 1993. — 326 s.
 11. Wittig H. Das Kollektiv in der Erziehungslehre A. S. Makarenkos // Makarenko in Deutschland. Braunschweig, 1968.

Лариса Лук'янова
Педагогічні ідеї А. Макаренка:
вчора, сьогодні, завтра

Позиція автора полягає в необхідності з'ясування сутності дійсних духовних витоків макаренківської педагогіки, звільнення від стереотипів сприйняття творчості Макаренка. У статті проаналізовано підходи макаренкознавців, пов'язані з оцінкою особистості А. Макаренка та аналізом його педагогічних поглядів.

Ключові слова: Антон Макаренко, педагогічна система, гуманізм, педагогічна спадщина, педагогічна практика.

Larissa Lukyanova
Pedagogical ideas of A. Makarenko:
yesterday, today and tomorrow

The author's position consists in the need to clarify the nature of true spiritual origins of Makarenko's pedagogy as well as in the liberation from stereotypes perception of Makarenko's works. The paper analyzes the approaches of makarenkostudies those associated with the assessment of the personality of A. Makarenko and with the analysis of his pedagogical foundations.

Key words: Anton Makarenko, pedagogical system, humanism, pedagogical heritage, pedagogical practice.